

تذکره نوشاهی و اهمیت آن در منابع سلسله نوشاهی

دکتر احسان احمد

عضو هیأت علمی گروه فارسی

دانشکده خاور شناسی دانشگاه پنجاب لاهور، پاکستان

چکیده:

حافظ محمد حیات نوشاهی از نوادگان حاجی محمد نوشه گنج بخش، سرسلسله طریقه نوشاهی قادری در شبه قاره، و تذکره نویس و مؤرخ مهم طریقه نوشاهی است. تألیف فارسی وی **تذکره نوشاهی** از موثق ترین منابع در تاریخ سلسله نوشاهی و بزرگان آن به شمار است. محققان و نویسندگان نوشاهی همواره از اطلاعات مفید **تذکره نوشاهی** سود برده اند و تأثیر عمیق آن در ادبیات نوشاهیان آشکار است. مقاله حاضر معرفی **تذکره نوشاهی**، اهمیت تاریخی، عرفانی و فرهنگی آن و سبک نگارش و ویژگی های ادبی آن را در بردارد.

واژه های کلیدی: تذکره نوشاهی، تاریخ سلسله نوشاهی، ادبیات فارسی در نوشاهیان، ادبیات فارسی در پنجاب پاکستان.

تذکره نوشاهی تألیف حافظ محمد حیات نوشاهی (د. ۱۱۷۳ ق / ۱۷۶۰ م) دومین مأخذ کهن و معتبر در زمینه تاریخ خانواده نوشاهیان و طریقه قادریه نوشاهی پنجاب پاکستان و از این نظر دارای اهمیت فوق العاده ای است. اینک به معرفی کتاب، ویژگی های آن و وجوه اهمیت آن می پردازیم:

نام کتاب:

مؤلف در متن تألیفش در هیچ جایی ذکر تسمیه آن نکرده است. کاتبان و فهرست نویسان نسخه های خطی - طبق ذوق و سلیقه شخصی خود - به نامگذاری آن پرداخته و پژوهشگران بعدی هم بیشتر همان نام ها را پذیرفته اند. پژوهشگران نام کتاب را **تذکره نوشاهی** یا **تذکره نوشاهی** ثبت کرده اند (یزدانی، ۳۲۸) و تنها چاپ آن با نام **تذکره نوشاهی** منتشر شده است.

سال تألیف تذکره نوشاهی:

تذکره نوشاهی در سال ۱۱۴۶ ق / ۱۷۳۳ م تألیف شد. مؤلف سال تألیف آن را چنین ذکر کرده است:

“... در سنه يك هزار و يكصد و چهل [و] شش از هجرة النبی الامی ...” (محمد حیات، ۲)

سبب تألیف:

مرزا احمد بیگ لاهوری [د. پیش از ۱۱۲۶ ق] در سال ۱۱۰۷ ق / ۱۶۹۵-۶ م رساله ای در احوال شیخ نوشاه و خانواده و مریدان وی نوشت که به نام **رساله احمد بیگ** معروف است و با عنوان **احوال و مقامات نوشه گنج بخش** به تصحیح دکتر عارف نوشاهی در ۲۰۰۱ م چاپ شده است. **رساله احمد بیگ** نخستین تذکره ای درباره این موضوع است و همواره مورد استفاده تذکره نویسان و محققان بعدی قرار گرفته است (عارف، ۱۹۹۹ م، ۳۰). دست نویسی از **رساله احمد بیگ** - که آغاز و انجامش افتاده بود و به صورت “جزوی چند، نا مرتب، نه خطبه ابتدایش و نه خاتمه انتهایش، از بسیاری کهنگی اکثر عبارتش ریخته” (محمد حیات، ۱) - توسط پسر عموی مؤلف، شیر محمد فرزند عصمت الله فرزند حافظ محمد بر خوردار فرزند

شیخ نوشته گنج بخش به دست مؤلف رسید و مؤلف به خواهش شیر محمد به تصحیح و تکمیل آن پرداخت. هم برخی از مطالب آن را تکمیل و باز نویسی کرد و هم فصلهایی چند بر آن افزود (عارف، ۲۰۱۰م، ۳۸). همین تکمله رساله احمد بیگ به شکل تألیفی مستقل در آمد و تذکره نوشاهی نامیده شد.

محتویات تذکره نوشاهی:

تذکره نوشاهی شامل دیباچه و فصولی است در اثبات کرامات اولیا، احوال و مقامات شیخ عبدالقادر جیلانی سر سلسله قادریه، در سلسله حضرت نوشاه گنج بخش، در احوال شیخ مبارک حقانی گیلانی (د. ۹۵۶/ق. ۱۵۴۹م) و شیخ معروف خوشابی (د. ۹۸۷/ق. ۱۵۷۹م) ملاقات شیخ معروف و شیخ سلیمان بهلولی (د. ۱۰۱۲/ق. ۱۶۰۴م) و شیخ نوشاه، در احوال شاه سلیمان بهلولی، ملاقات وی با شاه محمد شیرازی شاه پوری و خوارق وی، در احوال حاجی محمد نوشاه گنج بخش قادری و خوارق وی، در یافتن خطاب نوشه، ذکر فرزندان شاه سلیمان بهلولی، ذکر حافظ معموری و پدرش، در احوال برخی از خلفا و مریدان نوشه گنج بخش: نور محمد سیالکوتی، صدر الدین، پیر محمد سچیار، سید محمد صالح، خواجه فضیل کابلی، عبدالرحمن بهزی والا، فتح محمد فقیر، عبدالحمید، خوشی محمد، قاضی رضی الدین، اله داد، محمد تقی مجذوب، شاه عبدالله، میان شادی، شاه محمد، محمد محتشم، مٹھا مجذوب، عبدالله چومکھی، جیون مطرب، نور محمد هندی، محمد صدیق چٹھے، میان تاجا، عاشق محمد، شاه عالم، بولادری رھتاسی، و دیگران.

تذکره نوشاهی اثر مهمی است در ترجمه مشایخ نوشاهی و در آن احوال و مقامات و مکشوفات و گفتارهای آنان گرد آورده شده است. عمده مطالب آن ذکر خوارق صوفیه نوشاهی است. ضبط خوارق و کرامات بزرگان عارف یکی از گرایش های چشمگیر در تذکره نویسی مشایخ است و تقریباً همه تذکره نویسان عرفا به ثبت خوارق توجه بیشتری مبذول داشته اند. باید اذعان کرد که این تمایل ویژه ای در میان نویسندگان محلی شبه قاره به درجه افراط رسید و تذکره های صوفیان که در این نواحی نوشته شد، پر از خوارق اغراق آمیز مشایخ است.

نویسنده تذکره نوشاهی نیز همین راه و روش را ادامه داده و بیشتر به ضبط خوارق و کرامات نیاکنش پرداخته است، اما در خلال آنها بسیاری از نکته های با ارزش تاریخی، فرهنگی، ادبی، اجتماعی، اخلاقی و آموزشی نهفته است که به اهمیت کتاب می افزاید.

جنبه های فرهنگی در تذکره نوشاهی:

در تذکره نوشاهی جنبه های مختلفی از فرهنگ و جامعه منطقه پنجاب ذکر شده است که بر اهمیت و ارزش آن می افزاید. نکته هایی چند در این زمینه در زیر ضبط می گردد:

۱- صوفیه و مرتاضان این نواحی بیشتر گیاه خواری را دوست داشتند و نوع از سبزی محلّی - بناس پتی - را مصرف می نمودند.

۲- مردم پنجاب به عرفا و صوفیان خیلی ارادت داشتند. حتی برای ملنگان هم احترام قایل بودند و هیچ گاه نمی خواستند به درویشان و صوفیان آزاری برسانند و کار بند به گفته های ایشان نباشند. اربابان و حاکمان و امیران نواحی از قدرت صوفیه در میان مردم می ترسیدند و با آنان رفتار ملایمی می کردند.

۳- ریاضت کشی ها در غار ها و جاهای خلوت در میان ارباب سلوک رایج بود و یکی از نشانه های کمال باطنی شمرده می شد.

۴- مردم اعتقاد زیادی به زنان عارف و صوفی مشرب نیز داشتند و از آنان تربیت باطنی هم می گرفتند.

۵- عارفان معمولاً به اخفای حال می کوشیدند و از شهرت می گریختند.

۶- بازار دزدان و قاطعان طریق هم خیلی گرم بود و بیشتر جاده های پنجاب مأمون نبود. راهزنان به مردم ساده فریب می دادند.

۷- کله پاچه به عنوان غذا آماده و مصرف می شد.

۸- سخن چینان و سعایت کنندگان در خانقاه ها و زاویه های صوفیه نیز راه یافته بودند و نمایی می کردند.

۹- درویشان و صاحبان باطن به سلب حال دیگران هم می پرداختند.

- ۱۰- اغلب ملنگان همواره در سفر بودند و املاک دیگران را به ناحق می خوردند و مردم از شر آنان به جان آمده بودند.
- ۱۱- مکتب ها در مساجد روستاها و شهرها اداره می شد و کودکان از محضر مُلّایان استفاده می کردند. برخی از آن کودکان خیلی شوخ و بد جنس هم بودند. بچه ها به مکتبهای روستاهای دیگر هم فرستاده می شدند.
- ۱۲- بی نوایان و مسافران به گدایی نیز می پرداختند.
- ۱۳- بعضی از مردم به مسخرگی اداهایی در می آوردند و این يك نوع سرگرمی در روستائیان تلقی می شد.
- ۱۴- در برخی از نواحی مجذوبان معروفی بودند و مردم به آنان ارادت داشتند.
- ۱۵- زنان معمولاً بدون استفاده از روغن، شانه نمی زدند.
- ۱۶- برای ذخیره کردن غلات و حبوبات کندوی دودهنی استعمال می شد.
- ۱۷- قحط های شدیدی هم روی می داد و مردم ثروتمند به محتاجان کمک می کردند.
- ۱۸- عوام و بخصوص صوفیه و علما وصیت ها می کردند.
- ۱۹- گله داری - پس از کشاورزی - مهمترین وسیله در آمد مردم بود و بیماری های جانوران خیلی شایع بود. قبیله ها و اربابان چراگاه های خصوصی نیز داشتند.
- ۲۰- مردم پسران خود را نسبت به دختران یا خرد سالان خانواده را نسبت به بزرگ سالان بیشتر دوست داشتند.
- ۲۱- معمولاً جوانان کنار رود خانه چناب بلند قامت و با زور بودند.
- ۲۲- جنگها در قبیله های مناطق مختلف رخ می داد و زمین داران هم لشکرهای کوچک و بزرگ داشتند و عوام هم در جنگ ها شرکت می جستند.
- ۲۳- مردها در زمان درو بی کار نمی ماندند و زنان به آنان کمک می کردند.
- ۲۴- روستائیان پهلوانان را خیلی دوست داشتند و آرزوی دیدن پهلوانان معروف می کردند. مسابقه های کشتی گیری هم برگزار می شد.

- ۲۵- برای نشستن و خوابیدن "چهارپایی" مورد استفاده قرار می گرفت و نشانیدن بر آن نشانه ای از ادای احترام به مهمان بود.
- ۲۶- پدران و مرشدان و مردان لقمه ها به دهن فرزندان یا مریدان می نهادند که نشانه ای از شفقت فوق العاده ای محسوب بود.
- ۲۷- مردم اسب سواری را دوست داشتند و اسب ها مهمترین وسیله رفت و آمد بود. اسبان اصیل و نجیب به قیمت های گزافی فروخته می شد. پنجابیان معمولاً اسب ها را به بازار دهلی و دکن می بُردند. سوداگران آن شهر ها به روستاهای پنجاب هم می آمدند.
- ۲۸- اعیان روستاها به شکار می رفتند و دوستان خود را هم همراه می بُردند.
- ۲۹- اغلب صوفیان به ظواهر شرع خیلی اعتناء می کردند و مخالفان شرع را دوست نداشتند.
- ۳۰- روستای ساهن پال در نتیجه بر نامه ریزی دقیق آباد شد.
- ۳۱- افراد و قوم بلوچ شتربان بودند و شترها بار و مسافربری می کردند.
- ۳۲- اغلب مردم در بیماری ها - به جای این کا به پزشکان مراجعه کنند - به صوفیان و قلندران و ملنگان رجوع می کردند.
- ۳۳- يك نوع نان "نان مزدوران" نامیده می شد که در وزن برابر با دوناں معمولی بُود.
- ۳۴- پسران نمی توانستند پیش از ازدواج به خانه و یا روستای نامزد خودشان بروند.
- ۳۵- مردُم به وجود اجنه نیز اعتقاد داشتند و نیز این که جنات آسیبی به آنان می رسانند!
- ۳۶- در مراسم عروسی های اعیانی مسخره ها شرکت می کردند و مورد استقبال همگان قرار می گرفتند.
- ۳۷- صوفیان ساختگی برای کسب مال و جاه مردم را مرید می کردند.
- ۳۸- فقیران نوشاهی سماع دوست بودند و در محافل سماع بی خود می شدند.
- ۳۹- هود جی یا گهواره ای برای رفت و آمد اعیان و بیماران و عروسان به کار برده می شد.
- ۴۰- در فصل تابستان و برشگال در رود خانه ها چوب های کوهستانی می رسید و مردم کنار رود خانه ها از چوب ها استفاده می کردند.

- ۴۱- ملاحان رود خانه ها در آمد مناسبی داشتند و کشتی های آنان معمولاً تاغروب آماده بود.
- ۴۲- مسافران بیشتر در مسجد ها اقامت می گزیدند و روستائیان از آنان پذیرایی می کردند.
- ۴۳- بحث حِلّت و حُرْمَتِ سماع در میان دانشمندان دینی و صوفیه رایج بود.
- ۴۴- زمینداران به مردم عامه فریب می دادند و در امور مالی به نان دروغ می گفتند.
- ۴۵- زمینداران و کشاورزان با کارمندان دولتی در پرداخت مالیات نزاع هایی داشتند.
- ۴۶- گاهی کارمندان حاکمان از دست ستم دیدگان کُشته می شدند.
- ۴۷- بعضی از خلفای بزرگ مشایخ معرف فکر می کردند جانشین آنان بشوند و میانه خوبی با فرزندان مشایخ نداشتند اما بیشتر مُریدان طرفدار فرزندان مشایخ بودند.
- ۴۸- در بعضی خانقاه ها اولاد مشایخ نیز باهم بر سر جدال بودند و اغلب مریدان نیز دسته دسته می شدند.
- ۴۹- زمینداران کنار رود خانه ها برای عبور لشکر های شاهی به ساختن پل های موقتی به لشکریان کمک می کردند.
- ۵۰- مردم سرودهای مطربان را دوست داشتند و در این راه ول خرجی ها هم می کردند.

اهمیت محتویات تذکره نوشاهی:

مطالبی که در **تذکره نوشاهی** ارائه داده شده است، خیلی مهم و گسترده تر است. اهمیت آن به عنوان مأخذی مهم در تاریخ سلسله نوشاهیه بی نظیر است.

”احوال حضرت نوشه گنج بخش و فرزندان و نوه هایش در این تذکره محفوظ شده است. افزون بر آن ذکر مریدان و دوستان و معاصران این مشایخ نیز آمده که در آشنایی با محیط عرفانی آن زمان کمک می کند. بزرگترین اهمیت **تذکره نوشاهی** این است که یکی از اعضای معتبر خانواده نوشاهی، خودش بادقت و تلاش احوال نیاکانش را گرد آوری کرده است“ (احمد، ۲۸۲).

پژوهشگران برجسته فضل تقدم محمد حیات را در این زمینه ستوده اند (شرافت، ۱۹۸۲م، ۵۵۶).

برخی از اطلاعات **تذکره نوشاهی** کاملاً تازگی دارد و هم افزوده های محمد حیات نوشاهی به سبک نگارش میرزا احمد بیگ لاهوری خیلی نزدیک است (عارف، ۱۹۹۹م، ۳۴).

دکتر معین نظامی پنج تذکره مشایخ نوشاهیان را - که در سده دوازدهم هجری نگاشته شد - "خمسه نوشاهی" می نامد و "ارکان خمسه تاریخ نوشاهیان" می شمارد و تذکره نوشاهی یکی از آنها است (نظامی، ۱).

نویسنده تذکره نوشاهی عمده روایات را از رساله احمد بیگ - که نخستین مأخذ موثق درباره خانواده نوشاهی به شمار می آید - گرفته و بسیاری از مطالب تاریخی و فرهنگی و نکات ظریفی و ایبات نغزی را بر آن افزوده است. وی بیشتر روایات را از قول فرزندان و مریدان نزدیک مشایخ نوشاهی نقل کرده است. بدین سبب می توان به اصالت و صحت مطالب تذکره نوشاهی اطمینان کرد

بامقایسه محتویات تذکره نوشاهی با رساله احمد بیگ دانسته می شود که تذکره نوشاهی تکمله جامع و مفید رساله میرزا احمد بیگ است و اضافات محمد حیات نوشاهی بر آن از لحاظ کمیت و کیفیت از اهمیت چشمگیری برخوردار است و همه محققان خانواده و طریقه نوشاهی در آثارشان از افزوده های مؤلف تذکره نوشاهی بر رساله احمد بیگ استفاده کرده اند.

سبک نگارش تذکره نوشاهی:

روش نگارش نویسنده تذکره نوشاهی ساده، بی پیرایه و از تکلف و پیچیدگی و کاربرد افراطی آرایه های ادبی پاک است. چون هدف نویسنده عبارت آرای نیست، بنابراین زبانش سلیس و روان است و آن را می توان بهترین نمونه نثر فارسی قرن دوازدهم در شبه قاره - و به خصوص در منطقه پنجاب پاکستان - شمرد. اما باید ذکر شود که زبان آن فارسی ایرانی نیست بل که فارسی تورانی و به فارسی دری و فارسی تاجیکی نزدیک تر است و در مناطق ماوراءالنهر و افغانستان و شبه قاره رواج داشته است.

حافظ محمد حیات واژه های بسیاری از زبان های محلی - از جمله هندی، اردو و پنجابی - را استعمال کرده است و بیشتر جمله ها هم از نظر ساختار به اردو و پنجابی نزدیک تر است تا به فارسی. به همین دلیل درک عبارتش در بعضی جاها برای فارسی زبانانی که اهل شبه قاره نیستند، خیلی دشوار است. در بیشتر موارد چنان احساس می شود که مؤلف نثر پنجابی را به

فارسی برگردانده است. نثر تذکره نوشاهی نماینده فرهنگ مخلوطی است که با آمیزش زبان فارسی و زبان های بومی شبه قاره صورت گرفت.

در مواردی اندک استشهاد از آیات و احادیث و اقوال عربی، استفاده از واژگان و ترکیبات عالمانه و ادبی و ابیات نثر تذکره نوشاهی را تاحدودی هم به نثر مصنوعی می رساند.

ویژگیهای زبان :

مطالعه تذکره نوشاهی از نظر ویژگی های زبان آن هم خیلی جالب است تأثیر عمیق زبان و اسلوب بومی در نثر آن به وفور مشهود است. چندین واژه زبان های محلی و کلمات فراوان عربی و فارسی به معانی ویژه بومی، کاربرد افعال متعدی و جمع در جمع در متن آن موجود است. افزون بر آن ساختار بسیاری از جمله های آن به شیوه ساختار جمله های زبان بومی است و جمله ها و مصراع های زبان های محلی نیز در آن دیده می شود.

منابع تذکره نوشاهی:

یگانه مأخذ کتبی تذکره نوشاهی، رساله احمد بیگ لاهوری است که شرح استفاده مؤلف تذکره نوشاهی از آن پیشتر ذکر شده است. شاید ثواقب المناقب تألیف محمد ماه صداقت کنجاهی (د. ۱۴۸۱ ق) نیز مورد استفاده مؤلف تذکره نوشاهی قرار گرفته باشد، چون در سال ۱۱۲۷ ق یعنی ۱۹ سال پیش از تألیف تذکره نوشاهی نگاشته شده بود. اما در تذکره نوشاهی ذکری از آن نرفته است. این مأخذ احتمالی تذکره نوشاهی به نثر مصنوع تألیف شده است و تذکره نوشاهی به نثر ساده و سلیس.

عمده منابع افزوده های تذکره نوشاهی شفاهی است. راویان آن از رجال ثقه نوشاهیان اند و شمار آنان تا چهل می رسد. از میان چهل راوی، سی نفر از راویان رساله احمد بیگ و بقیه از راویان مستقیم تذکره نوشاهی اند.

کتابشناسی:

- احمد، ظهور الدین (۱۹۷۷ م) پاکستان میس فارسی ادب، اداره تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب، لاهور.

- شرافت نوشاھي (۱۹۸۲م) شريف التواريخ، ج ۱/۲، اداره معارف نوشاھيه، ساھن پال.
- عارف نوشاھي (۱۹۹۹م) مقدمه احوال و مقامات نوشه گنج بخش تاليف مرزا احمد بيگ لاهوري، اداره معارف نوشاھيه، اسلام آباد.
- عارف نوشاھي (۲۰۱۰م) مقدمه تذکره نوشاھيه، اداره معارف نوشاھيه، اسلام آباد.
- محمد حيات رباني نوشاھي (۲۰۱۰م) تذکره نوشاھيه، تصحيح و تدوين و مقدمه و تعليقات از دکتر عارف نوشاھي با احوال مولف و ترجمه اردو از شرافت نوشاھي، اداره معارف نوشاھيه، اسلام آباد.
- نظامي، معين (۲۰۰۱م) پيشگفتار مرآت غفوريه، مرکز تحقيقات فارسي ايران و پاکستان، اسلام آباد.
- يزداني، محمد اصغر (۲۰۱۲م) سلسله نوشاھيه کي ادبي تاريخ، جلد اول: اردو ادب، اداره معارف نوشاھيه، اسلام آباد و الفتح پبلي کيشنز، راولپنڊي.